

ԺԱՄԱԳՐՔԻ ՁԵԽՎՈՐՄԱՆ ՇՈՒՐՉ

(Քարոզների, աղոթքների, մաղթանքների եւ երգերի Ա.-Ե. դդ. հեղինակները)

ԺԱՄԱԳԻՐՔԸ բովանդակում է քարոզներ, աղոթքներ, մաղթանքներ, երգեր, սաղմոսներ (բացառությամբ պատշաճի շարականների եւ աստվածաշնչյան ընթերցվածների), որոնցով հավատացյալները, ձեռնադրված հոգեւորականի գլխավորությամբ հավաքվելով Եկեղեցում, հասարակաց պաշտոն են մատուցում եւ աղոթում Աստծուն:

«Ժամագիրք» անվանումը ծագում է «Ժամ» կամ «Ժամասացութիւն» բառից, որը նշանակում է «Գիրք աղօթից պաշտելոյ ըստ ժամուց»: Սկզբնական շրջանում այն կոչվում էր «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից», իսկ Լ. դարում Հովհան Գ. Օձնեցի հայրապետը այն կոչում է «Ժամակարգութիւն»: ԺԳ. դարում Վանական Վարդապետը ժամագիրքը անվանում է «Գիրք աղօթից», ապա նույն դարում Գեորգ Սկեւոացու աշակերտ եւ ժամակարգության մեկնիչ Մովսէս վարդապետ Երզնկացին այն կոչում է «Աղօթամատոյց»: Արդեն ԺԷ. դարից սկսյալ այն կոչվում է ժամագիրք¹:

Հայ Եկեղեցու ծիսակարգի հիմնագիրը Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն է, որը Կեսարիայում դաստիարակված եւ ձեռնադրված լինելով՝ հավանաբար հունական ծեսից մի շարք արարողություններ է ներմուծել եւ սկզբնավորել հայկական ծեսը:

Ըստ առաքյալների սահմանած կարգի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օրոք Հայ Եկեղեցում պաշտամունքն ու հասարակաց պաշտոնը հիմնականում կազմված էին Սուրբ Գրքի ընթերցանությունից ու սաղմոսերգությունից եւ կատարվում էին հունարենով ու ասորերենով: Ամեն օր ասվում էին Դավթի սաղմոսները, որոնք բաժանված էին ութ կանոնների եւ որոնց

¹ Տէն Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին, Բ. հրատ., Ս. Էջմիածին, 2015, էջ 158 (այսուհետ՝ Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին):

կցվում էին մարգարեական տասը օրհնություններ եւ աղոթքներ՝ իրենց համապատասխան քարոզներով:

Ատենի Ժամագրքի տիտղոսաթերթի վրա կարդում ենք՝ «Ժամագիրք, որ է կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից եւ ժամերգութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ արարեալ սրբոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ եւ երանելի հայրապետացն մերոց Գիւտոյ եւ Յովհաննու Մանդակունոյ եւ Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ»: Տիտղոսաթերթի առաջին անունները ցույց են տալիս, որ Ժամագրքի նախնական կազմավորումը կատարվել է Ս. Սահակ Պարթեւի եւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի կարգադրութեամբ եւ հավանաբար նրանց լավագույն աշակերտների օգնութեամբ: Երբ դեռեւս չէր կազմավորվել այս գիրքը, գործածվում էին օտար փոխառությունները (հատկապես հունական ժամագիրքը), իսկ ընթերցումները կատարվում էին հունարեն եւ ասորերեն, ապա տեղում թարգմանվում էին յայերեն, ու դրանց իմաստը քարոզի ձեւով փոխանցվում էր ժողովրդին ու մեկնաբանվում:

Առաջին անգամ Հայ Եկեղեցւում ժամասացությունը կարգավորեցին Սահակ Պարթեւ հայրապետն ու Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հիմք ընդունելով Հուլյն Եկեղեցու Ժամագիրքը: Գրերի գլուտին հաջորդող ժամանակահատվածում նրանք նախաձեռնեցին նաեւ Հայոց Ժամագրքի կազմավորումը՝ «Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ եւ թարգմանիչ վարդապետներ, գրերու գիւտէն վերջ կազմեցին Հայ Եկեղեցւոյ Ժամագիրքը հունարենէ թարգմանուած, բայց պատշաճեցուած Հայ Եկեղեցւոյ արարողութիւններուն»²:

Ժամագիրքը մինչեւ ԺԲ. դար՝ Ս. Ներսես Շնորհալի (1166–1173 թթ.) հայրապետի ժամանակները, մնացել է անփոփոխ: Հետագայում Ս. Գրիգոր Տաթևացին (1346–1410 թթ.) եւ մյուսներն արդեն կազմավորված ժամագրքում նոր քարոզներ ու աղոթքներ ավելացրին, որով եւ ժամագիրքը Թովմա Մեծոփեցու (1378–1446 թթ.) վերջնական սրբագրումից հետո՝ ԺԵ. դարում (1432 թ.) ստացավ իր ներկայիս տեսքը³:

Ժամագիրքն առաջին անգամ հրատարակել է Աբգար Դպիրը (Կ. Պոլիս, 1568 թ.), իսկ Մայր Ժամագիրքը (Ատենի Ժամագիրք)՝ Խաչատուր Կեսարացին (Նոր Զուղա, 1642 թ.):

1877 թ. Նիկողայոս Թաշչյանը, Գեւորգ Դ. Կ. Պոլսեցի (1866–1882 թթ.) կաթողիկոսի հովանավորութեամբ, Վաղարշապատում

² «Ծիսական գիտելիքներ», պատրաստ.՝ Դ. արք. Զեպէյեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2000, էջ 18 (պատմ.հետ.՝ Դ. ԱՊԲ. Զէպէյեան, նշվ. աշխ.):

³ Տե՛ս Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատուցին, էջ 39:

տպագրել է հայկական ձայնանիշներով գրանցված ժամագիրքը՝ «Երգը ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ»:

Հայ Եկեղեցում այսօր գործածվող Ատենի ժամագիրքը նմանատպու-թյունն է 1915 թվականի տպագրության:

Ատենի ժամագիրքը բաղկացած է 3 մասից՝ Դավթի Սաղմոսների գիրքը (դասավորված ըստ կանոնների, իսկ յուրաքանչյուր կանոնի վերջում առկա են նաեւ մարգարեական (Մովսես, Եսայի, Հովնան, Աննա, Եզեկիա թագավոր եւ այլն) օրհնություններ ու աղոթքներ), Հայ Եկեղեցու 9 ժամերգությունները եւ Սիմեոն Ա. Երեւանցի (1763–1780 թթ.) կաթողիկոսի կազմած Տոնացույցը (բաղկացած է երկու հատորից եւ սկսվում է հունվարի 6-ով ու ավարտվում հունվարի 5-ով):

Ստորեւ անդրադարձել ենք ներկայիս Ատենի ժամագրքում առկա աղոթքների, փառաբանությունների, քարոզների եւ երգերի Ա.-Ե. դարե-րի հեղինակներին՝ ըստ ժամանակագրական հերթականության:

Ս. ՀՈՎՍԵՓ ԱՐԻՄԱԹՅՈՒՆ⁴ (Ա. դար)

Հայ Եկեղեցին ավանդաբար Հովսեփ Արիմաթացուն է վերագրում քրիստոնեական Եկեղեցու ամենահին եւ կարեւորագույն՝ «Սուրբ Աստու-ած» երեքսրբյան երգը:

«Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգը դարեր շարունակ առիթ է եղել եկեղեցիների միջեւ երկարատեւ վիճաբանությունների, ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ «օտար եկեղեցիները», մասնավորաբար Հույն Եկեղեցին, այն երգելիս երեք անգամ կրկնում է «Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզոր, սուրբ եւ անմահ, ողորմեա՛մեզ» եւ ուղղում Սուրբ Երրորդությունը:

Հայ Եկեղեցին «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգին ավելացրել է տնօրինական հիշատակներ. ի մասնավորի «որ խաչեցար վասն մեր»-ը եւ «Սուրբ Աստուած» երգն ուղղում է Որդի Աստծուն⁵, ինչը սխալ է ըն-

⁴ Հովսեփ Արիմաթացու՝ որպէս Հիսուսի աշակերտի, պարկեշտ ու մեծահարուստ մարդու եւ Աստծու արքայությանը սպասողի մասին վկայությունների հանդիպում ենք չորս Ավետարաններում՝ Մատթ. ԻԵ. 57–61, Մարկ. ԺԵ. 42–47, Դուկ. ԻԿ. 50–56, Հովհ. ԺԸ. 38–42: Ս. Հովսեփ Արիմաթացու հիշատակը Հայ Եկեղեցին տոնում է Դունկիանոս հարյուրապետի (հավատաց Քրիստոսի խաչելությանը), Հովսեփ Աստվածահոր, Ղազարոսի (Քրիստոս հարություն տվեց մեռելներից) եւ Ղազարոսի երկու քույրերի՝ Մարթայի եւ Մարիամի հետ Ս. Խաչի (Խաչվերաց) Զ. կիրակիի հաջորդ օրը՝ երկուշաբթի:

⁵ Հայ Եկեղեցին միայն Հոգեգալստյան տոնի 7 օրերին է, որ «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգն ուղղում է Սուրբ Հոգի Աստծուն՝ «...որ եկիր եւ հանգեար յառաքեալսն»: Հայոց ժամակարգության մեջ «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգն առկա է Հայ Եկեղեցու 9 ժամերգություններից միայն նրանցում, որոնք ուղղված են Որդի Աստծուն՝ Առավոտյան

կալել հատկապես Հուլյն Եկեղեցին՝ «Սոյն տարբերութեանց համար օտար եկեղեցեաց՝ մանաւանդ յունականի հետ մեծամեծ խնդիրներ ունեցած ենք»⁶:

Տնօրինական հիշատակները «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգին հավելելու մասին առաջին վկայությունը հանդիպում ենք Հովհան Գ. Օձնեցու կանոններում, որտեղ հրահանգվում է՝ «Պարտ եւ արժան է զԽաչեցարն երիցս անգամ զհետ բերել, ըստ երիցս անգամ կրկնելոյ սրբասացութեանն, եւ մի՛ նուազեցուցանել եւ նուազ գտանիլ ի շնորհաց խաչին Քրիստոսի»⁷:

Հայ Եկեղեցու հայրերն (Ս. Հովհան Գ. Օձնեցի, Ստեփանոս Սյունեցի, Ս. Ներսես Դ. Շնորհալի) ի պաշտպանություն Հայ Եկեղեցու դիրքորոշման գրած իրենց ջատագովություններով դարեր շարունակ պնդել են, որ «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգը, սկսած Ս. Գրիգոր Լուսավորչից, ավանդաբար հաստատվել է դեռեւս առաքյալների կողմից եւ հաստատուն սովորույթով երգվում է «ի դէմս Որդւոյն Աստուծոյ»⁸:

«Սուրբ Աստուած»-ն ասել է Հովսեփ Արիմաթացին խաչի առաջ՝ Քրիստոսի մարմինն իջեցնելիս: Ըստ Հռոմի Նեկտարիոս հայրապետի, երբ Քրիստոս խաչի վրա մահացավ, Հովսեփ Արիմաթացին Պիղատոսից խնդրեց Տիրոջ մարմինը եւ գնաց, որ իջեցնի խաչից: Հովսեփը տեսավ,

ժամերգություն, ճաշու իններորդ ժամու ժամերգություն (երկրորդ հատված՝ ճաշու պաշտոն կամ ճաշու ժամ) եւ երեկոյան ժամերգություն:

⁶ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ծիսագիտություն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ, 1977, էջ 51 (այսուհետ՝ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ծիսագիտություն). նաեւ՝ Ն. ԱՐՔ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Ծիսագիտություն, Նիւ Եորք, 1990, էջ 15-18 (այսուհետ՝ Ն. ԱՐՔ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, նշվ. աշխ.). ԱՆԳՐԱՆԻԿ Ծ. ՎՐԳ. ԿՈՍՏԱՆ, Հայ ծիսական պաշտամունքը, Պէյրուս, 2001, էջ 136-137:

⁷ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., աշխատ.՝ Վազգեն Հակոբյանի, «Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց Կաթողիկոսի», կանոն Ի., Երեւան, 1964, էջ 524 (այսուհետ՝ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա.):

⁸ «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգի շուրջ եկեղեցական վիճաբանություններին վերաբերող առավել հանգամանալից տեղեկություններ եւ բացատրություններ կարելի է գտնել Հովհան Գ. Օձնեցու, Ստեփանոս եպս. Սյունեցու եւ Ներսես Դ. Շնորհալու գրվածքներում: Ի պաշտպանություն «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգը Որդի Աստուծուն ուղղելու Հայ Եկեղեցու դիրքորոշման ջատագովությունները տես «Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի, Մեծի Իմաստասիրի, Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր», «Գիրք թղթոց», Երուսաղէմ, Բ. հրատ., 1994, էջ 507-512. «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանդույ Մատենագրությունը», ի Վենետիկ, յամի 1833 ՌՄԶԲ., էջ 89-91. «Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ», յԵրուսաղէմ, 1871, էջ 138-139. «Ժամակարգութեան մեկնութիւն ընդարձակ եւ համառօտ Ստեփաննոս Սինեաց եպիսկոպոսի եւ նորին պատճառ հիմնարկութեան սրբոյ եկեղեցւոյ», ի լոյս ընծայեց Սահակ վրդ. Ամատունի, միաբան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, արտատպութիւն «Արարատ»-ից 1915-1917, Թ., Ս. էջմիածին, 1917, էջ 26-28:

որ անկարելի է Տիրոջ մարմինը իջեցնել խաչից, քանզի խոցված տեղերը փայլատակում էին: Երբ փորձեց դուրս հանել մեխերը, մարմնից կրակ ցուլաց, որից Հովսեփ Արիմաթացին ահաբեկվեց եւ ետ կանգնեց ու ձեռքերը վեր բարձրացնելով՝ ահով ու դողով սկսեց աղոթել՝ «Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզոր, սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ»: Այս խոսքերը երեք անգամ կրկնելուց հետո ընկնում են բոլոր մեխերը, եւ Սուրբ մարմինն իջնում է Հովսեփի բազուկների վրա: Նա էլ, ըստ օրենքի, պատանքում է Քրիստոսի մարմինը եւ դնում գերեզմանում՝ «Գրեալ է Նեքտառիոս Հռովմայեցի, թէ՛ Չեղեւ հնար Յովսէփայ իշուցանել զՏէրն ի խաչէն, զի ի փորուածոյ ձեռաց Փրկչին փայլատակունք հատանէին, եւ նորա ոչ ժուժկալեալ ճառագայթիցն, զձեռս ի վեր տարածելով ասէր աղաւթիւք արտասուելով՝ Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզաւր, սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ: Եւ ի ձեռն այսր ճշմարիտ խոստովանութեան համարձակեալ, եւ առեալ ջուր ցանեալ իշուցանէր, եւ պատեալ սուրբ կտաւովք թաղեաց»⁹:

Այս մասին վկայում է նաեւ Ս. Գրիգոր Տաթեւացին իր «Գիրք հարցմանց»-ում՝ պատասխանելով այն հարցին, թե ով է «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգի հեղինակը, եւ ինչ առիթով է այն ասվել՝ «...Յովսէփ Արեմաթացին: Զի այսպէս ասէ Նեքտառիոս հայրապետն Հռոմայ թէ՛ Չէր հնար իշուցանել զմարմինն Տեառն ի խաչէն վասն փայլատակմանցն ի խոցուածոյն: Ապա ի բացեալ կացեալ եւ զձեռս համբարձեալ ասէ՝ Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզոր, սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ: Եւ զայս երիցս ասացեալ՝ էջ մարմինն սուրբ ի վերայ բազկացն Յովսէփայ»¹⁰:

Մխիթար վրդ. Գոշը եւս, իր թղթերից մեկում խոսելով «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգի մասին, այն վերագրում է Հովսեփ Արիմաթացուն. «Թոմաս առաքեալն աղաւթեաց. Փառաւորեալ միշտ սուրբ կոյս Աստուածածին Մարիամ, մատո՛ղ զաղաչանս մեր Որդւոյ քո եւ Աստուծոյ մերոյ. զոր եւ այլ առաքեալքն առեալ եղին զկնի աղաւթիցն Յուսէփայ, որ է Սուրբ Աստուածն»¹¹:

Վարդան վրդ. Հացունին «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգի մասին խոսելիս «առասպելաբանությունն» է համարում այն Հովսեփ

⁹ «Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի, Մեծի Իմաստասիրի, Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր», «Գիրք թղթոց», էջ 508. տես նաեւ «Մեկնություն ժամակարգութեան», Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 56:

¹⁰ «Գիրք հարցմանց երիցս երանեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյն», Երուսաղէմ, 1993, էջ 631 (այսուհետ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ, Գիրք հարցմանց):

¹¹ «Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշ կոչիւր», «Արարատ», 1901, Բ., էջ 121 (այսուհետ՝ «Թուղթ Մխիթար վարդապետին...», «Արարատ», 1901, Բ.):

Արիմաթացուն եւ «Փառաւորեալ...» կցորդը Թովմաս առաքյալին վերագրելը, սակայն իր տեսակետի վերաբերյալ որեւէ հիմնավորում չի բերում. «...հայ միջնադարեանները անոր հեղինակ առասպելաբանեցին Յովսէփ Արիմաթացին, եւ Թովմաս առաքեալը՝ Փառաւորեալ կցորդին...»¹²:

Համաձայն Հովհան Գ. Օձնեցու հրահանգի՝ «Սուրբ Աստուած»-ը երգվում է օրը երկու անգամ՝ առավոտյան ու երեկոյան ժամերգություններին. «Արժան է յերեկորինս եւ յառաւուտինս զկնի ամենայն պաշտամանն նուագել զՍուրբ Աստուածն...»¹³:

Թե երբ են «Սուրբ Աստուած» երգը եւ «Փառաւորեալ...» կցորդը մտել ժամագիրք եւ ժամերգության մաս կազմել, հստակ տեղեկություններ չունենք: Այս մասին որոշակի վկայություն կարելի է համարել միայն Հովհան Գ. Օձնեցի կաթողիկոսի վերոնշյալ կանոնը, որը հրահանգում է «Սուրբ Աստուած»-ը երգել օրը երկու անգամ: Վարդան վրդ. Հացունին Հայոց Աղոթամատուցի իր ուսումնասիրության մեջ ներկայացնում է Զ.-Ը. դարերի ծիսապաշտամունքային համակարգը թե՛ առավոտյան եւ թե՛ երեկոյան ժամերգությունների մեջ որպէս առանձին միավոր նշելով «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգն իր «Փառաւորեալ...» կցորդով¹⁴:

Ներկայացված երկու վկայություններից ոչ վստահորեն, բայց կարելի է եզրակացնել, որ «Սուրբ Աստուած»-ը մտել է ժամագիրք եւ ժամակարգության մաս կազմել առնվազն հենց Հովհան Գ. Օձնեցու օրոք՝ Ը. դարում:

Այսպիսով, նկատելի է, որ իբրեւ «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգի հեղինակ հիմնականում հիշատակվում է Հովսէփ Արիմաթացին է:

Ս. ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔՅԱԼ (Ա. դար)

«Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգին հաջորդող «Փառաւորեալ...» կցորդի հեղինակ ավանդաբար համարվում է Հիսուս Քրիստոսի 12 առաքյալներից Ս. Թովմասը («Թովմայի առաքելոյ ասացեալ»)¹⁵, որն այն ասել է Մարիամ Աստվածածնի վերափոխման ժամանակ¹⁶:

¹² Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն Հայոց Աղոթամատուցին, էջ 218-219:

¹³ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 523:

¹⁴ Տէն Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, նշվ. աշխ., էջ 244-247:

¹⁵ «Ժամագիրք Ատենի. Ժամակարգութիւն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ յորում պարունակին Սաղմոս Դաւթի, Ժամագիրք Ատենի եւ Տօնացոյց», Զ. տպագր. (նմանատպութիւն 1915 թ. Դ. տպագրութիւնից), ի Վաղարշապատ, 1999, էջ 299 (այսուհետ՝ «Ժամագիրք Ատենի»):

¹⁶ Հստ Ստեփանոս եպս. Սյունեցու եւ Մխիթար վրդ. Գոշի՝ Թովմաս առաքյալը «Փառաւորեալ...» կցորդն ասել է Սուրբ Կույսի վերափոխման ժամանակ, իսկ ըստ Ս. Գրիգոր Տաթևացու՝ Աստվածածնի թաղման ժամանակ:

Ստեփանոս եպս. Սյունեցին (Է.-Ը. դար), Անտիոքի եպիսկոպոսին ուղղված իր պատասխան դավանաբանական թղթում խոսելով «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգի մասին, անդրադառնում է նաեւ «Փառաւորեալ...» կցորդին եւ այն վերագրում Թովմաս առաքյալին, որը Սուրբ Հոգու ներշնչմամբ այն ասել է Մարիամ Աստվածածնի վերափոխման ժամանակ՝ «Եւ ապա ի փոխման Աստուածածնին ազդ եղեւ առաքելոյն Թովմայի ի Հոգւոյն Սրբոյ, եւ ասացեալ զՓառաւորեալն զաղաւթսն, զոր եւ այլ առաքեալքն միաբանեալ եւ զկնի Սուրբ Աստուածին եղեալ՝ զՓառաւորեալ միշտ կոչսն, որ է ստոյգ վկայ խաչեցարին, Որդւոյ առնթեր բարեխաւս կալով մայր նորին»¹⁷:

Ըստ Գրիգոր Տաթեւացու՝ Թովմաս առաքյալն այս կցորդը երգել է Աստվածածնի թաղման ժամանակ¹⁸, որի մասին վկայում է իր «Գիրք հարցմանց»-ում՝ պատասխանելով այն հարցին, թե ով է «Սուրբ Աստուած» երգին հաջորդող «Փառաւորեալ...» կցորդի հեղինակը՝ «Թովմաս առաքեալն ի թաղումն տիրամօրն է ասացեալ. որպէս գրեալ է ի գիրս կանոնական լրմունք կոչի: Նախ՝ զի առ Որդին մարմնացեալ՝ եւ զգութ մօրն բարեխօս արկանեմք: Դարձեալ մայրն ընդ Որդւոյն պատուեմք...»¹⁹:

Մխիթար վրդ. Գոշը, իր թղթերից մեկում խոսելով «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգի մասին, մյուսների նման «Փառաւորեալ...» կցորդը վերագրում է Թովմաս առաքյալին՝ «Եւ ի փոխել Աստուածամաւրն, եւ զկնի երից աւուրց՝ բացեալ զգերեզման ոչ գտին զմարմինն. ապա Հոգի Սուրբ ազդեալ զփոխիլն առաքելոցն՝ Թովմաս առաքեալն աղաւթեաց. Փառաւորեալ միշտ սուրբ կոչս Աստուածածին Մարիամ. մատո՛ղ զաղաչանս մեր Որդոյ քո եւ Աստուծոյ մերոյ. զոր եւ այլ առաքեալքն առեալ եդին զկնի աղաւթիցն Յուսէփայ, որ է Սուրբ Աստուածն»²⁰:

Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ «Սուրբ Աստուած»-ի... ի դէմս Աստուածածնի ասացեալ «Փառաւորեալ» կցորդը, որ թէպէտ մակադիր ունի «Թովմայի առաքելոյ ասացեալ», սակայն հաստատութեան կարօտ է»²¹:

¹⁷ «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, Մեծի Իմաստասիրի, Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր», «Գիրք թղթոց», էջ 509:

¹⁸ Հին հրեաները մահացածներին պատանքում էին սպիտակ սավանով եւ դնում ժայռափոր գերեզմանում, որը նույնպէս կոչվում էր թաղում:

¹⁹ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ, Գիրք հարցմանց, էջ 633-634:

²⁰ «Թուղթ Մխիթար Վարդապետին», «Արարատ», 1901, Բ., էջ 121:

²¹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ծիսագիտութիւն, էջ 50:

Եկեղեցական հայրերի վկայություններից այսու նկատելի է, որ «Սուրբ Աստուած» երեքսրբյան երգին հաջորդող «Փառաւորեալ...» կցորդի հեղինակ է համարվել Թովմաս առաքյալը:

Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ (302-325/326 թթ.)

Ս. Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը Հայ Եկեղեցու առաջին կաթողիկոսն է եւ համաքրիստոնեական տոնելի սրբերից: Հայ Եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված երեք տոն ունի՝ նրա սոսկալի շարչարանքների եւ վիրապ մուտքի տոնը, ելքը վիրապից եւ նշխարների գլուտի տոնը:

Աստուած մեծ: Հայ Եկեղեցին ավանդաբար Ս. Գրիգոր Լուսավորչին է վերագրում առավոտյան ժամերգության մեծ քարոզներից «Աստուած մեծ...»-ը, որն ըստ ժամագրքի հաղորդած տեղեկության՝ Գրիգոր Լուսավորիչը նվիրել է Ս. Հռիփսիմյանց կույսերին՝ «Քարոզ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ ասացեալ վասն սրբոց Հռիփսիմեանց. այլ եւ վասն առաքելոց եւ մարգարէից»²²:

Գարեգին վրդ. Զարհանալյանը եւս իր ուսումնասիրության մեջ անդրադառնում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին եւ նրա գրական ավանդին. «Լուսաւորչին է նաեւ ժամագրոց մէջի մաղթանքը «Աստուած մեծ, հօօր եւ փառաւորեալ», որուն համար աւանդութիւնը կը զրուցէ թէ երգած ըլլայ Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց մարմիններն ամփոփելու ժամանակ»²³:

Վարդան վրդ. Հացունին «Աստուած մեծ...» քարոզի վերաբերյալ ասում է, որ հին ժամագրքերը չունեն հիշատակություն, թե այն գրել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը: Ըստ նրա՝ այն Թովմա Մեծոփեցին է իր «ուզելով» ավելացրել, երբ «գրողմել է» ժամագրքի վերջնական տեսքը, քանի որ այդ հիշատակությունը Ժ. դարում դեռեւս առկա չէր՝ «Աստուած մեծ քարոզին վրայ 1284ի ժմգ. ունի «Քարոզ առաքելոց», Օշինինը՝ «Առաքելոց, մարգարէից, հայրապետաց», Մարիունինը՝ «Մարտիրոսաց», իսկ Մեծոփեցին դրողմեց, եւ 1599ին կրկնուեց «Քարոզ սրբոց առաքելոց եւ մարգարէից եւ սրբոց Հռիփսիմեանցն, արարեալ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»: Երգ մը որ Ժ. դարուն տակաւին գոյութիւն չունէր, մեր վարդապետին ուզելովը Լուսաւորչին շարագրութիւնը կը դառնայ»²⁴:

²² «Ժամագիրք Ատենի», էջ 294:

²³ Հ. Գ. ԶԱՐԲԶԱՆԱԼԵԱՆ, Պատմութիւն հայ հին դպրութեան. Դ.-ԺԳ. դար, Դ. տպ., Վենետիկ, 1932, էջ 201 (այսուհետ՝ Հ. Գ. ԶԱՐԲԶԱՆԱԼԵԱՆ, Պատմութիւն հայ հին դպրութեան):

²⁴ Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին, էջ 349:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, խոսելով առավոտյան ժամերգության «Աստուած մեծ...» քարոզի եւ նրա հեղինակի մասին, կարծում է, որ անվան շփոթ է եղել, եւ հավանաբար այն գրել է այլ հեղինակ, իսկ քարոզի՝ Ս. Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված լինելը չի երեւում նրա բովանդակությունից. «Աստուած մեծ»-ի վրայ գրուած կայ Գրիգոր Լուսաւորչի անունը, այլ դժուարին ինչ է պաշտպանել, թերեւս անուանց շփոթութիւն մը ըլլայ լոկ: Այդ գանձին Հռիփսիմեանց համար գրուած չըլլալը բացայայտ է, զի պարունակութեան իմաստը չի յարմարիր, եւ եթէ այժմ Հռիփսիմեանց կերգուի, միմիայն անոնց առաքելուհի լինելն է պատճառ: Շատ տեղեր Լուսաւորչի տօներուն «Աստուած մեծ» կերգեն»²⁵:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, իր «Ազգապատում» աշխատության մեջ խոսելով «Աստուած մեծ...» քարոզի մասին, դարձյալ արժանահավատ չի համարում այն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրելը եւ կարծում է, որ հետագա դարերի քարոզ է. «Իսկ Աստուած մեծ քարոզին վրայ կարդացուած մակագիրը, Ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ ասացեալ, աւելի լաւ կը լիներ՝ Վասն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ասացեալ կարգալ, այնչափ հեռու կը գտնենք Լուսաւորչի ժամանակին մէջ գանձի ձեւով քարոզի յօրինուածը, զի այս ձեւի սկզբնաւորութիւնն ալ հետագայ դարերու կը պատկանի: Լուսաւորչին կարողութենէն հեռու չենք գտներ գրական արդիւնքները, վասնզի կընդունինք թէ լաւ յունական զարգացում ստացած էր Փիրմիլիանոսի ձեռքին տակ, բայց ոչ երբէք հայ գրութեամբ զարգացած մը՝ որ տակաւին գոյութիւն չունէր»²⁶:

Բերված բոլոր վկայություններն ի մի բերելով՝ տեսնում ենք, որ «Աստուած մեծ...» քարոզը հետագա դարերի «հորինվածք» է:

Իսկ մեզ փառաւորեցում: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին է վերագրվում նաեւ Ս. Պատարագի ընթացքում Նիկիական հանգանակից եւ «Իսկ որք ասեն...» նզովքից հետո դրված «Իսկ մեք փառաւորեցուք...» փառաբանությունը: Դա է վկայում թե՛ Խորհրդատեստրում դրված վերնագիրը՝

²⁵ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ծիսագիտութիւն, էջ 48:

²⁶ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 120 (այսուհետ՝ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա.):

«...զասացեալն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի»²⁷ եւ թէ ժամագրքում ճաշու երեք ժամերգութիւններէից հետո առկա «Ճաշու ժամ»²⁸ կոչվող Պաշտոնի մէջ դարձյալ Ս. Պատարագից նույն հատվածի խորագիրը՝ «Ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ ասացեալ»²⁹:

Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ «Հանգանակին վերջը փառաբանութիւն մը աւելցուած է, որուն վրայ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ ասացեալ մականգրութիւնը կը կարդացուի, թէպէտ ոչ միշտ եւ ոչ հնագոյն գրչագիրներու մէջ: Նմանօրինակ փառաբանութեան մը ուրիշ եկեղեցեաց մէջ ալ գտնուիլը՝ Հայոց յատուկ եւ Գրիգորի հեղինակութիւն լինելը երկբայելի կը դարձնէ»³⁰:

Տիրան արք. Ներսոյանն իր «Համառոտ մեկնություն Հայաստանյայց Առաքելական Ուղղափառ Եկեղեցու Պատարագամատուցի» ուսումնասիրության մէջ «Իսկ մեք փառաւորեսցուք...»-ի մասին նշում է, որ այն առաջին անգամ գործածվել է ԺԳ. դարում, իսկ արդեն ԺԵ. դարում այն վերագրվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին³¹: Այս ամենի հաստատումը կարելի է համարել նաեւ այն իրողությունը, որ եւ խոսքով Անձեւացու, եւ Ներսէս Լամբրոնացու Պատարագի մեկնություններում առհասարակ չի հիշատակվում «Իսկ մեք փառաւորեսցուք...» փառաբանությունը:

Վարդան վրդ. Հացունին Հայոց պատարագամատուցի իր ուսումնասիրության մէջ նշում է, որ «Իսկ մեք փառաւորեսցուք...»-ը բաց է թողնված Ներսէս Լամբրոնացու Պատարագի մեկնության մէջ, ապա հավելում՝ «...եկամուտ է անուն Լուսաւորչին... եւ երեւի նախ յօրինակի 1465 ամի»³²:

²⁷ «Խորհրդատետր Սրբոյ Պատարագի ըստ ծիսի Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց», ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ, 2016, էջ 19:

²⁸ Ճաշու պաշտոնի կամ ճաշու ժամի (Ճաշու ժամերգություն) մասերը վերցված են Ս. Պատարագի երկրորդ մասից՝ ճաշու պաշտոնից (Երախայից պատարագ) եւ Ս. Պատարագի չորրորդ մասից՝ Օրհնություն եւ Արձակումից, որոնց ժամանակ սրբագործում չի կատարվում: Փոքրիկ հատված վերցված է Ս. Պատարագի երրորդ մասից՝ Ս. Պատարագի կանոնից (Հաւատացելոց պատարագ): Ըստ Վարդան վրդ. Հացունու՝ ճաշու այս պաշտոնը կամ ճաշու ժամը (Ճաշու ժամերգություն) «...է համառօտ միացումն երկու ծայրից խորհրդատետրին, փոփոխութեամբ մասանց ինչ «ըստ պատշաճի աւուրն» եւ առանց ներկայութեան ս. խորհրդոյն» («Ս. Պատարագի օրերն, տեսակը եւ ժամեր Հայ Եկեղեցւոյ մէջ», ի Հ. Վարդանայ Հացունու, ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ, 1899, էջ 34):

²⁹ «Ժամագիրք Ասեմի», էջ 384:

³⁰ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., էջ 119:

³¹ Տէս «Վաղերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության», գիրք ԺԲ., Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսոյան, կազմ.՝ Սանգրո Բհհրուխյանը, Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 767:

³² «Պատարագամատուց ըստ արարողութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» (քննեալ եւ ճշգրտեալ ըստ նախնեաց), ներած. եւ ծանօթ.՝ Հ. Վ. Հացունի, ի Վենետիկ, 1936, էջ 101:

Հովսեփի վրդ. Գաթրճյանը, իր «Սրբազան պատարագամատուցք Հայոց» ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալով այսօրվա Պատարագամատուցի բովանդակությանը, հիշատակում է «Իսկ մեք փառաւորեսցուք...»-ը որպես Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակած փառաբանություն՝ դրված Նիկիական հանգանակին հաջորդող «Իսկ որք ասեն...» նզովքից հետո՝ «Լուսաւորչին. Իսկ մեք փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիրպագանելով Սրբոյ Երրորդութեանն, եւ մի Աստուածութեանն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից»³³:

Աղոթքներ: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով մեզ է հասել նաեւ երկու աղոթք՝ «Օրհնեալ է անբաւ մարդասիրութիւն Քո...» եւ «Աղաչեմ զՔեզ...»:

Գարեգին վրդ. Զարբհանալյանը, իր «Պատմութիւն հայ հին դպրութեան» ուսումնասիրության մեջ խոսելով Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող գրվածքների մասին, հիշատակում է նաեւ այս երկու աղոթքը՝ առանց որեւէ հավելյալ տեղեկության. «Ասկէ զատ ուրիշ երկու աղօթք ալ իր անուամբն. «Օրհնեալ է մարդասիրութիւն Քոյ, Տէր իմ». եւ միւսը՝ «Աղաչեմ զՔեզ»³⁴:

Նույն վկայությանն ենք հանդիպում նաեւ Եղիշե արք. Դուրյանի «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան» ուսումնասիրության մեջ, որտեղ հեղինակը դարձյալ հիշատակում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող այս երկու աղոթքը. «...ազգային աւանդութիւնը Ս. Գրիգորի կրնձայէ... Ժամագրոց «Աստուած մեծ հզօր եւ փառաւորեալ» քարոզը եւ ուրիշ երկու աղոթքներ՝ «Օրհնեալ է մարդասիրութիւն Քո» եւ «Աղաչեմ զՔեզ»³⁵:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող այս աղոթքներից առաջինը՝ «Օրհնեալ է անբաւ մարդասիրութիւն քո...», կրում է «Աղաւթք յորժամ յորոգայթ անկանիցի ոք, զոր ասացեալ է Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» վերնագիրը³⁶: Երկրորդ աղոթքը՝ «Աղաչեմ զՔեզ...», չունի վերնագիր, այլ

³³ «Սրբազան պատարագամատուցք Հայոց», Թարգմանութիւնը պատարագաց Յունաց, Ասորոց եւ Լատինացւոց հանդերձ քննութեամբք, նախագիտելօք եւ ծանօթութեամբք ի Հ. Յովսէփայ Վ. Գաթրճեան ի Մխիթ. ուխտէն, հրատարակեալ հանդերձ յաւելումովք ի Հ. Յակովբոսէ Վ. Տաշեան ի Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1897, էջ 660-661:

³⁴ Հ. Գ. ԶԱՐԲՀԱՆԱԼՅԱՆ, Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, էջ 201:

³⁵ Ե. ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933, էջ 424-425:

³⁶ «Օրհնեալ է անբաւ մարդասիրութիւն քո...» աղոթքի բնագիրը տես «Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի ասացեալ ճառս Յաճախապատումս եւ լուսաւոր վարդապետութիւնս յաղագս աւգտի լողաց», «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթիքիաս-Լիբանան, 2003, էջ 137. Նույն աղոթքը՝ զուգագիր աշխարհաբար թարգմանութեամբ տես «Աղօթագիրք», Վէմ, Երեւան, 2000, էջ 192-197:

ուղղակիորեն վերագրվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին՝ «Աղօթք Սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսավորչին»³⁷:

«ՓԱՌՔ Ի ԲԱՐՁՈՒՆՍ»

«Փառք ի բարձունս...» օրհներգությունը Հայ Եկեղեցում ամենօրյա երգ է՝ բաղկացած երկու մասից: Երգի վերնագիրն է՝ «Զկնի Տէր յերկնիցին ասի օրհնութիւն առաւօտու ասացեալ յանմարմնոց. այլ եւ ի Կոստանդնուպոլսոյ սրբոյ ժողովոյն ՃԾ. հայրապետացն»³⁸:

«Փառք ի բարձունս...» երգը շատ հին է եւ հասնում է մինչեւ առաքելական շրջանը: «Փառք ի բարձունս...»-ը Հիսուս Քրիստոսի ծնունդն ազդարարող հրեշտակների խոսքն է, որ առաջին անգամ երգել են Բեթղեհեմի երկնակամարում՝ հովիվներին ավետելով Փրկչի ծնունդը՝ «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն» (Ղուկ. Բ. 14):

Շարունակությունը, ըստ ավանդության, հավելել են առաքյալները. թեեւ այն կապվում է 381 թ. գումարված Կ. Պոլսի տիեզերաժողովի հետ, սակայն այս երգի վերաբերյալ առավել հին վկայություններ են հասել՝ «Այս երգաբանութեան կերեւի յատուկ կարգադրութիւն մը ըրած է Կոստանդնուպոլսոյ սուրբ ժողովը, որով կարծուեցաւ սոյն ժողովը իբր հեղինակ երգիս, սակայն այդ թուականէն կանուխ այդ երգի յիշատակութիւններ կան»³⁹:

Մինչեւ 325 թ. գումարված Նիկիայի տիեզերաժողովը Եկեղեցին ասում էր՝ «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

Խոսքով Անձեւացին, իր ժամակարգության մեկնության մեջ խոսելով «Փառք ի բարձունս...» երգի մասին, գրում է. «Զի բաժանեացի առաջին աղօթքս միջոցան, եւ յամենեցուն յայտ լիցի թէ որ յառաջն իսկ էր ասացեալ օրհնութիւնս՝ աւարտեցաւ աստ: Եւ ապա երկրորդում աղօթիցդ որ զկնի է՝ սկիզբն արարեալ իբրեւ նոր իմն երգոյ եւ նոր սկզբան: Զի այդ որ զկնի է, յետոյ է ասացած յԵփեսոսի ժողովոյն՝ իբր վկայութիւն եւ ձեռնարկ առաջնոյ օրհնութեանցդ որ ի սրբոցն էր: Որպէս այն որ ի

³⁷ «Աղաչեմ զբեզ...» աղոթքի բնագիրը՝ զուգահեռ աշխարհաբար թարգմանությամբ տե՛ս «Աղօթագիրք», աշխատ.՝ Տ. Մեսրոպ քհնյ. Արամեանի, Տիգրան Խաչատրեանի, Մարթա Արաբեանի, Սեդա Ստամբուլցեանի, «Գանձասար» հանդէս, Երեւան, 1992, էջ 88–89. նույն աղոթքը տե՛ս «Գիրք աղօթից որ կոչի Կիպրիանոս վասն ամենայն ազգ պատուհասաց որք գան ի վերայ մարդոյ», Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 65–66:

³⁸ «Ժամագիրք Ատենի», էջ 288:

³⁹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ծիսագիտութիւն, էջ 45:

հաւատամքն են յաւելեալ ի վերայ Նիկիական ժողովոյն որ ասէ՝ Իսկ որք ասեն՝ էր երբեմն յորժամ ո՛չ էր Որդի. եւ զԻսկ մեք փառաւորեացուքն»⁴⁰:

Պողոս վրդ. Հովնանյանցը, իր «Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց Եկեղեցւոյ որք յարեւելս գումարեցան» ուսումնասիրության մեջ օգտագործելով Խոսրով Անձեւացու այս վկայությունը, Եփեսոսի տիեզերա-ժողովի վերաբերյալ գլխում գրում է. «Ի վերայ այսոցիկ, ըստ գրելոյ Խոսրովու Մեծի Անձեւացեաց եպիսկոպոսի, ի սմին սուրբ ժողովի յօրինեցաւ երկրորդ մասն հրեշտակական փառաբանութեանն՝ «Փառք ի բարձունս», որ ի մերում հասարակաց ժամերգութեան պաշտի օր ըստ օրէ»⁴¹: Այդ նույն ուսումնասիրության մեջ՝ Կ. Պոլսի տիեզերաժողովի վերաբերյալ գլխում, նշում է. «Աւանդութիւն է առ մեզ՝ թէ մասն մի հրեշտակական փառաբանութեանն Փառք ի բարձունս Աստուծոյ՝ ասացաւ ի սմին այսմիկ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն հարեւր յիսուն հայրապետաց»⁴²:

Խորեն ավ. քհն. Փեհլիվանյանը եկեղեցական տոների եւ ծեսերի վերաբերյալ իր ուսումնասիրության մեջ գրում է. «Հրեշտակաց երգին վրայ եղած յաւելուածն որոյ կէսը մեր ուղղափառ դաւանութեան համառօտութիւնն է, եւ այն պահուն ձեռնամած կը կենանք, եւ միւս կէսը հայեցողական աղօթք, եւ յայնժամ բազկատարած կը կենանք, Եփեսոսի տիեզերական ս. ժողովոյ մէջ սահմանուած է, կըսուի»⁴³:

Հետագայում, համաձայն Ս. Գրիգոր Տաթեւացու վկայության, Դուկասի Ավետարանից վերցված «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն» բնաբանին երեք տիեզերաժողովների (Նիկիա 325 թ., Կ. Պոլիս 381 թ., Եփեսոս 431 թ.) ժամանակ ավելացվեցին հատվածներ, եւ այն ընդունեց Հայ Եկեղեցում գործածվող ժամագրքում առկա «Փառք ի բարձունս...» երգի այսօրվա տեսքը:

Ըստ Ս. Գրիգոր Տաթեւացու՝ 325 թ. Նիկիայի տիեզերաժողովի ընթացքում այս երգին ավելացվեց «Եւ օրհնութիւն քեզ ի բարձունս...»-ից

⁴⁰ «Մեկնութիւն ժամակարգութեան, արարեալ երանելոյն Խոսրովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի եւ կարգադրեալն Մովսէսի գիտնական վարդապետի», յՕրթագիրդ, 1840, էջ 117 (այսուհետ՝ Խոսրով Անձեւացի, Մեկնութիւն ժամակարգութեան):

⁴¹ «Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց Եկեղեցւոյ որք յարեւելս գումարեցան զոր յօրինեալ է Հ. Պողոս վարդապետի Յովնանեանց ի Միսիթ. ուխտէն», ի Վիեննա ի վանս Պաշտպանս Աստուածածնի, 1847, էջ 199:

⁴² Անդ. էջ 134:

⁴³ Խ. ԱԻԱԳ. քնն. Փեհլիվանեան, Համառօտ բացատրութիւն տօնից եւ ծիսից Հայաստանեայց Առաքելական Ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ ի պէտս ազգային նախակրթարանաց, Կ. Պոլիս, 1898, էջ 21:

մինչեւ «Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս...» հատվածը: Հետագայում՝ 381 թ. Կ. Պոլսի տիեզերաժողովում, ավելացվեց հոգեմարտ Մակեդոնի դեմ ուղղված «Տէր եւ Հոգիդ Սուրբ որ ի փառս Աստուած ընդ Հօր. ամէն»-ից մինչեւ «Օրհնեալ Տէր, ուսո՛ր ինձ զարգարութիւնս քո...» հատվածը, իսկ 431 թ. Եփեսոսի տիեզերաժողովի ժամանակ՝ «Տէր ապաւէն...»-ից մինչեւ վերջ եղած հատվածը⁴⁴:

Հարություն վրդ. Ավգերյանը «Փառք ի բարձունս...» օրհներգության վերաբերյալ իր հանգամանալից ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ այս երգի բնագիրը եղել է հրեշտակների օրհներգությունը, որին հետզհետեւ ավելացել են մնացյալ հատվածները՝ «Հիմն եւ առաջին բնագիր ամենուն, եղած են հրեշտակային օրհնութեան բառերը, զորս կը կարդանք Ս. Դուկասու աւետարանի Բ. գլխոյն մէջ, որու վրայ հետզհետեւ եկած են այլեւայլ յաւելուածք օրհնութեանց զանազան ձեւերու, անոր համար եւ երգս կոչուած է երբեմն նաեւ Բազմօրհնեան փառաբանութիւն... Առաջին յաւելուած, ըստ կարգի, կը գտնենք հայկական բնագրի հրեշտակային խօսքերուն անմիջապէս կցուած (եւ) օրհնութիւն քեզ ի բարձունս բառերը, որոնք կը համարինք յունական ծիսէ մը ծագումն առած ըլլան. վասնզի ըստ յունական հին սովորութեան, աւագերէցն ի ժամերգութեան բարձրաձայն կը սկսէր հրեշտակաց մասը եւ ժողովուրդը միաբերան յառաջ կը տանէր զայն, անշուշտ, կրկնութեամբ մը սկսելով եւ օրհնութիւն քեզ, եւ այլն»⁴⁵:

Հարություն վրդ. Ավգերյանը, խոսելով «Փառք ի բարձունս...» օրհներգության հեղինակի մասին, նշում է, որ «...հրեշտակային երգս շատ հին ժամանակներէ ի վեր ի գործածութեան եղած է ամեն եկեղեցեաց մէջ, ոչինչ տարբերութիւն ունենալով իրարմէ ըստ արտաքին ձեւոյն. սակայն բուն որոշել թէ ո՞վ ըրած է այդ յաւելուածներն..., եւ թէ ո՞վ առաջին անգամ եկեղեցական գործածութեան մէջ մտուց զանոնք, առ այժմ ամենադժուարին է... Եղած են ոմանք որ առաքելոց ընծայած են զայս, որովհետեւ ի Սահմանադրութիւնս առաքելոց կը գտնուի բառ առ բառ, սակայն ոչ ոք հիմա այդ կարծիքը կընդունի...»⁴⁶:

⁴⁴ Տե՛ս Գրիգոր ՏԱԹԵՒԱՑԻ, Գիրք հարցմանց, էջ 635: «Փառք ի բարձունս...» օրհներգության բնագիրը եւ Ս. Գրիգոր Տաթեւացու «Գիրք հարցմանց»-ում կատարված բաժանումներն ըստ Նիկիայի, Կ. Պոլսի եւ Եփեսոսի տիեզերաժողովների հավելումների տես «Հավելված»-ում:

⁴⁵ Հ. Յ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Փառք ի բարձունս երգն եկեղեցւոյ մէջ, «Բազմավէպ» հանդիսարան ամսագիր, Վենետիկ, 1901, Յունուար (թիւ 1), էջ 27:

⁴⁶ Անդ, էջ 30:

Հարուսթյուն վրդ. Ավգերյանը կարծում է, որ այս օրհներգությունը չունի որոշակի հեղինակ, իսկ Ս. Գրիգոր Տաթևացու կատարած այդ բաժանումներն ընդամենը «քմահաճույք» կարելի է համարել⁴⁷:

Բոլոր ուսումնասիրություններն ու վկայություններն ի մի բերելով՝ նկատենք, որ թեև ըստ ժամագրքում առկա վերնագրի, որում իբրեւ «Փառք ի բարձունս...» երգի հեղինակներ նշված են Կ. Պոլսի 381 թ. տիեզերաժողովի 150 հայրապետները, այնուամենայնիվ, հստակ չենք կարող ասել, թե նրանք ինչ մասնակցություն են ունեցել երգի ստեղծման գործում: Միեւնույն ժամանակ որոշակիորեն չենք կարող պատասխանել՝ արդյո՞ք Եփեսոսի տիեզերաժողովում են հավելել «Փառք ի բարձունս...» երգի երկրորդ մասը (ինչպես վկայում է խոսքով Անձեւացին):

Այսպիսով, հակված ենք Հարուսթյուն վրդ. Ավգերյանի տեսակետին, թե Նիկիայի, Կ. Պոլսի եւ Եփեսոսի տիեզերաժողովների պատմության մեջ այս առնչությանը չկան որեւէ ակնարկներ, ուստի «Փառք ի բարձունս...» երգի առանձին հատվածներ տիեզերական երեք ժողովներին վերագրելը «չենք վարանիր Տաթևացուն ընծայել այդ ամեն գիտերն», քանի որ առաջին անգամ այդ բաժանումներին հանդիպում ենք նրա «Գիրք հարցմանց»-ում:

Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ (387–439 թթ.)

Ժամագրքում Ս. Սահակ Ա. Պարթեւ կաթողիկոսին են վերագրվում գիշերային ժամերգության վերջնամասում դրված Կանոնի քարոզներն ու աղոթքները՝ յուրաքանչյուրը նախատեսված երկու ձայնեղանակի համար (ԲԿ–ԴԿ, ԱԶ–ԳԶ, ԱԿ–ԳԿ, ԲԶ–ԴԶ): Թեև Սահակ Պարթեւին են անվանապես վերագրվում միայն Կանոնի քարոզներն ու աղոթքները, կարելի է կարծել, որ նա է հեղինակը նաեւ Կանոնի աղոթքներին հաջորդող չորս մաղթանքի՝ յուրաքանչյուրը նախատեսված երկու ձայնեղանակի համար:

Հովհան Գ. Օձնեցի կաթողիկոսի կանոններում ասվում է. «Պարտ է գիշերապաշտման զկանոնացն զհետ բերել զչորս զայս քարոզութիւնս՝ Վասն ի վերուստ խաղաղութեան, Վասն ի գիշերի եւ ի տուրն-ջեան, Վասն ուղղելոյ զգնացս մեր, Վասն գտանելոյ մեզ զնորհս, զոր

⁴⁷ Տե՛ս անդ, էջ 31:

արարեալ է վասն նորին իրի սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի: Եւ ըստ իւրաքանչիւրոցն զաղաւթս զայսոսիկ հանգստիւք իւրեանց՝ Տէր Աստուած մշտնջենաւոր. Հանգիստ, Շնորհատու բարեաց. Ի գիշերի եւ ի տուրնջեան. Հանգիստ, Հովիւ քաջ. Անկեալ եմք առաջի Քո. Հանգիստ, Քում ամենազար. Վերջին»⁴⁸:

Նման վկայության ենք հանդիպում նաեւ «Օրհնութիւնաբեր ցուցակ»-ում՝ «Արար եւ զգիշերոյն քարոզսն եւ զնոցին չորս աղօթսն»⁴⁹:

Հովհան Գ. Օձնեցի կաթողիկոսի այս կանոնում ներկայացված քարոզների եւ հատկապես (որոշ) աղոթքների առաջին բառերը տարբեր են Հայ Եկեղեցում այսօր գործածվող ժամագրքերում առկա Կանոնի աղոթքների վերնագրերից⁵⁰:

Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի դիտարկման՝ «...այդ տարբերութեանց մէջ հարկ է փնտռել թէ որոնք են զորս հարկ է ընծայել Սահակայ Պարթեւի, եւ որոնք այլոց ընծայելի են. կամ թէ ամենքը կարող ենք իրենց տարբեր ձեւերովն վերագրել Սահակայ: Օձնեցւոյն յիշածներն.... Անձեւացին չի յիշեր: Օձնեցւոյն իւր կանոնին մէջ յառաջ բերած վերջին երկու աղօթից ամբողջութենէն կարելի է ըսել թէ իրն եղած ըլլան.... սակայն որչափ եւ ըսենք, դեռ բաւական փաստեր չունինք ամենուն համար որոշ դատաստան մը ընելու, եւ զայնս իրարմէ որոշելով իրենց հեղինակաց ընծայելու համար»⁵¹:

Հավանաբար ժամանակի ընթացքում կատարվել են ծիսական գրքերի որոշակի խմբագրումներ եւ սրբագրումներ, որի արդյունքում առկա են այս տարբերությունները:

Այսպիսով, ժամագրքում Ս. Սահակ Ա. Պարթեւին են վերագրվում գիշերային ժամերգության Կանոնի քարոզները, աղոթքներն ու մաղթանքները՝ յուրաքանչյուրը նախատեսված երկու ձայնեղանակի համար:

⁴⁸ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 530:

⁴⁹ Հ. Գ. ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (Դար Դ.-ԺԳ.), Վենետիկ, 1889, էջ 247:

⁵⁰ Հովհան Գ. Օձնեցի կաթողիկոսի կողմից Սահակ Պարթեւին վերագրվող աղոթքներից «Տէր Աստուած մշտնջենաւոր»ը կրնանք նոյնացնել Արեւազալի «Աստուած մշտնջենաւոր»ի հետ. «Անկեալք եմ առաջի»ն վերջին ճաշուի «Անկեալ առաջի»ին հետ, քանի որ այդ երեք աղօթքներն ի կանոնին ամբողջովին յառաջ չեն բերուիր, եւ վերջին երկուքը ամբողջ կը քարոզացուին յիշեալ կանոնին մէջ» (Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ծիսագրիտութիւն, էջ 29): Կանոնի քարոզների եւ աղոթքների բնագրերը, դրանց տարբերություններն ու մեկնությունները կարելի է տեսնել Խոսրով Անձեւացու ժամակարգության մեկնության մեջ (տես ԽՈՍՐՈՎ ԱՆԶԵՎԱՅԻ, Մեկնութիւն ժամակարգութեան, էջ 24-53):

⁵¹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ծիսագրիտութիւն, էջ 30:

Ս. ԳՅՈՒՏ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ (461–478 թթ.)

Ատենի ժամագրքի տիտղոսաթերթում Սահակ Ա. Պարթեւ կաթողիկոսի անվան հետ, որպէս ժամագրքի կարգավորող, հիշատակվում է նաեւ Գյուլտ Ա. Արահեզացի հայրապետի անունը:

Գյուլտ Արահեզացուն է վերագրվում Արեւագալի ժամերգության առաջին՝ «Յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու...» քարոզը («...արարեալ Գիւտայ. Յարեւելից մինչ ի մուտս արեւու, ընդ ամենայն տեղիս» եւն քարոզն»)⁵²:

Արեւագալի ժամերգության առաջին՝ «Յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու...» քարոզի՝ Գյուլտ Ա. Արահեզացու հեղինակածը լինելու վերաբերյալ վկայում է նաեւ Նորայր արք. Պողարյանը. «Վերոյիշեալ երկու սուրբերէն յետոյ Գիւտ կաթողիկոսի անունը կը կարդացուի ժամագրքին ճակատը՝ իբրեւ կարգաւորող: Իրեն կը վերագրուի Արեւագալի ժամերգութեան առաջին քարոզը. «Յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու, ընդ ամենայն տեղիս...»⁵³:

Ս. ՀՈՎՀԱՆ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ (478–490 թթ.)

Ժամագրքի կարգավորմանը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաեւ Ս. Հովհան Ա. Մանդակունի կաթողիկոսը:

«Զարթուցեալս...» ֆարոզ եւ «Զֆէն գոհանամֆ...» աղոթք: Հովհան Գ. Օձնեցու վկայությամբ՝ Հովհան Ա. Մանդակունի կաթողիկոսին են վերագրվում գիշերային ժամերգության «Զարթուցեալքս...» քարոզը եւ «Զքէն գոհանամֆ...» աղոթքը՝ «...ի նոյն խորհուրդ արարեալ է երանելոյն Յովհաննու Մանդակունու Հայոց կաթողիկոսի՝ Քարոզութիւն, Զարթուցեալքս, Աղաւթք, Զքէն գոհանամֆ եւ զհանգիստ նորին՝ Նայեա՛, Տէ՛ր, ողորմութեամբ»⁵⁴:

Մեծ Պահֆի (Աղունացից) մեծ ֆարոզներ եւ աղոթքներ (Ճաշու երրորդ, վեցերորդ եւ իններորդ ժամու ժամերգություններ): Հովհան Ա. Մանդակունուն են վերագրվում նաեւ Ճաշու երեք (երրորդ, վեցերորդ, իններորդ) ժամերգությունների Աղուհացից (Մեծ Պահֆի) մեծ քարոզներն ու աղոթքները՝ Ճաշու երրորդ ժամու ժամերգության «Միաբան ամենեքեան...» քարոզը եւ «Որ ի քրովբէական...» աղոթքը, Ճաշու վեցերորդ ժամու

⁵² «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմ.՝ Հ. Յակովբոս վրդ. Տաշեան, հտ. Ա., Վիեննա, 1895, էջ 689:

⁵³ Ն. ԱՐՔ. ՊՈՎԱՐԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 3:

⁵⁴ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 524–525:

Ժամերգության «Արթուն մտօք...» քարոզը եւ «Զգեցո՛ւ մեզ, Տէր...» աղոթքը եւ իններորդ ժամու «Սուրբ սրտիւ...» քարոզը եւ «Տէր զօրութեանց...» աղոթքը: Կիրակոս Գանձակեցին այս մասին վկայում է. «Յետ սրբոյն Յովսէփայ առնու զկաթողիկոսութիւն տէր Գիւտ ամս հնգետասան. որ խնդրեաց ի Դաւթէ փիլիսոփայէ զԲարձրացուցէքն: Եւ ապա Յովհան Մանդակունի ամս երկոտասան: Սա բազում կարգաւորութիւնս եմոյծ յԵկեղեցի՝ կարգեաց քարոզս աղուհացիցն եւ զաղօթս նոցա զերրորդ ժամուն եւ զվեցերորդին եւ զիններորդին...»⁵⁵:

«Օրհնութիւնաբեր ցուցակ»-ը Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսին է վերագրում միայն Ճաշու երրորդ, վեցերորդ, իններորդ ժամու ժամերգութիւնների Աղուհացից (Մեծ Պահքի) մեծ քարոզները՝ «...եւ զքառասնորդաց քարոզն՝ զայդ Յոհաննու է արարեալ Մանդակունւոյ, որ չորեքտասն թիւ էր ի սրբոյն Գրիգորէ»⁵⁶:

Լոյս զուարթ: Հստ Մանուկ Աբեղյանի՝ Հայ Եկեղեցում կատարվող երեկոյան ժամերգության «Լոյս զուարթ...» երգը Ե. դարում հունարենից հայերեն է թարգմանել Հովհան Ա. Մանդակունին⁵⁷:

Խոսրով Անձեւացին, իր Ժամակարգության մեկնության մեջ անդրադառնալով «Լոյս զուարթ...» երգին եւ նրա բնագրին, գրում է, որ ոմանք «Լոյս զուարթ...» երգի (հունարեն տարբերակի) հեղինակ են համարում Աթանազիոս եպիսկոպոս Սեբաստացուն՝ «այս օրհնութիւն յառաջ է քան զմիւսդ... զի մեծն Բասիլիոս յիշեալ է ի Հոգւոյն ճառն, որ ընդդէմ հոգեմարտիցն ասէ թէ՝ ի վաղուց հետէ ունիմք եւ ի հնոց է ասացեալ: Ասէ եւ զայս՝ թէ՛ ո՛ւմ ումեք է ասացեալ, ո՛չ գիտեմք. բայց յամենայն կիրակէմուտ երգեմք. եւ զՀոգին՝ Հօր եւ Որդւոյ հաւասար փառաբանեմք. զայս Բարսեղ ասէ: Եւ ոմանք մայր բանիս զԱթանազինէս եպիսկոպոս ասեն զՍեբաստացին, զի յիւրում ճառին փոքր ինչ նշանակութիւն տայ բանիս ճշմարտութեան»⁵⁸:

⁵⁵ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 35:

⁵⁶ Հ. Գ. ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (Դար Դ.-ԺԳ.), էջ 247-248:

⁵⁷ Տէս Մ. ԱՐԵՎՅԱՆ, Հայոց հին գրականության պատմութիւն, գիրք Ա. (Սկզբից մինչեւ X դար), Երեւան, 1944, էջ 358. նաեւ՝ Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ, Ներածութիւն հայ եկեղեցական մատենագրութեան, խմբ.՝ Գ. Մուրադյան, Երեւան, 2018, էջ 76: Հայկական մի ավանդութեան համաձայն՝ «Լոյս զուարթ...» երգն առաջին անգամ Քրիստոսի գերեզմանի առջեւ երգել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, եւ այդ պահին Գրիգոր Լուսավորչի աղոթքի զորութեամբ լույս է իջել Քրիստոսի գերեզմանին (ՂԱՔ. ՁԷՊԵՅԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 71):

⁵⁸ ԽՈՍՐՈՎ ԱՆԶԵՎԱՑԻ, Մեկնութիւն Ժամակարգութեան, էջ 99-200:

Ըստ Նորայր արք. Պողարյանի փոքրիկ ուսումնասիրության՝ «Լոյս զուարթ» շատ հին երգ մըն է, կիրակամտի յատուկ, հունական ծագումով»⁵⁹:

Վարդան վրդ. Հացունին, իր «Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին» ուսումնասիրության մեջ ներկայացնելով Ե. դարի ժամակարգությունը, արդեն հիշատակում է «Լոյս զուարթ...» երգը՝ որպէս երեկոյան ժամերգության առանձին միավոր⁶⁰:

Խորեն Պալյանը, Հայ Եկեղեցու ժամերգություններին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ խոսելով «Լոյս զուարթ...»-ի մասին, գրում է, որ «երգի հունարեն բնագիրն ունի «Երգաբանութիւն ի վերայ երանելի Երրորդութեան, արարեալ Սափրանիոսի պատրիարքին Երուսաղէմայ» վերնագիրը»⁶¹:

Զխորանալով «Լոյս զուարթ...» երգի հեղինակային պատկանելությանը վերաբերող մանրամասների մեջ՝ պարզապէս երկրորդենք, որ այն առնվազն «սովորական եւ սոսկ հունարենից կատարված թարգմանություն է, այլ ենթարկվել է պատշաճ խմբագրության, նկատելի եւ տեղին հավելումներով այն դարձել է հայադրոշմ: Վերոհիշյալ բնագրով⁶² «Լույս զվարթը» մեզ է հասել ԺԱ.-ԺԲ. դարերից: Բնագրի հայացման սույն երեւոյթը մեզանում սկսվել է դեռեւս Ե. դարում»⁶³:

Հունական ժամագրքից հապճեպ կատարված թարգմանությունները (երգեր, քարոզներ, մաղթանքներ եւ աղոթքներ) հետագայում առավելապէս հայացվել են եւ ենթարկվել հայերենի լեզվամտածողության կանոններին ու Հայ Եկեղեցու ուղղափառ դավանության եւ աստվածաբանության սկզբունքներին: Սա է վկայում Վարդան վրդ. Հացունին՝ Ե. դարի պաշտամունքի միավորները առանձին-առանձին ներկայացնելով. «Աղօթքի այս բոլոր մասերը հաստատական մնացին յաջորդ դարերու ընթացքին, եւ յիշատակուեցան նաեւ կարգ մը վկաներէ. բայց

⁵⁹ Ն. ԱՐՔ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 23:

⁶⁰ Տէս Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին, էջ 206: «Լոյս զուարթ...» երգի մասին առավել մանրամասն տէս ՏԻՐԱՆ ԱՔՂ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, «Լոյս զուարթ» (պատմաբնագրային քննության փորձ), «Էջմիածին» ամսագիր, 2009, Ը., էջ 34-41. Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ, Քննութիւն մը «Լոյս զուարթ» երգին վրայ, «Բազմավէպ», 1904, 3-րդ տարի (թիւ 1), էջ 30-33. Նաեւ՝ «Բազմավէպ», 1912, Մայիս-Յունիս (թիւ 5-6), էջ 282-284:

⁶¹ Խ. ՊԱՆՅԱՆ, Ժամակարգությունք Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, Երեւան, 2005, էջ 105:

⁶² Ներկայումս Հայ Եկեղեցու ժամագրքերում դրված «Լոյս զուարթ...» երգի բնագիրն է, որը որոշակիորեն տարբերվում է հունարեն բնագրից:

⁶³ Խ. ՊԱՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 106:

հետզհետեւ բարդուեցան եւ ոմանք ալ կարգ մը փոփոխութիւններու ենթարկուեցան»⁶⁴։

Ներկայացված սակավ տեղեկություններն ի մի բերելով՝ կարելի է ասել, որ Ե. դարում որոշ աղոթքներ, քարոզներ ու երգեր թարգմանվել են հունարենից եւ մտել Հայոց Ժամագիրք։ Հովհան Ա. Մանգակունի կաթողիկոսը, որն իրապես իր մեծ ավանդն է ունեցել ժամագրքի կազմավորման եւ կարգավորման գործում, երեկոյան ժամերգության «Լոյս զուարթ...» երգը թարգմանել է հունարենից, «հայացրել» ու մտցրել ժամագրքի մեջ՝ որպես կիրականմուտի երեկոյան ժամերգության բաղկացուցիչ մաս։

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, խոսելով Հովհան Մանգակունու մասին, գրում է. «Իր անունը ժամագիրքին ճակատը իբրեւ վերջնական կնիք է. Օձնեցին լոկ եղածը վերահաստատելու ջանք մը ունեցաւ, իսկ Շնորհալին երգերու եւ շարականներու յաւելուածներ ըրաւ, բայց ծիսական կարգերուն վերջնական ձեւը Մանգակունիին հաստատածը մնաց»⁶⁵։

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

«Փառք ի բարձունս...»⁶⁶

«Փառք ի բարձունս Աստուծոյ. եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն» (Դուկ. Բ. 14)։

Նիկիայի տիեզերածողով (325 թ.)

Եւ օրհնութիւն Քեզ ի բարձունս։ Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած մեր, օրհնեմք զՔեզ եւ գովեմք զՔեզ, խոստովանիմք, Տէր, զՔեզ եւ երկիրպագանեմք Քեզ, փառաւորեմք զՔեզ, գոհանամք Տէր զՔէն վասն մեծի փառաց Քոց։ Տէր թագաւոր Սուրբդ երկնային, Աստուած եւ Հայր ամենակալ։ Տէր եւ Որդի Հօր միածին Յիսուս Քրիստոս եւ սուրբ Որդի. Տէր Աստուած, Գառն Աստուծոյ եւ Որդի Հօր, որ առեր զմերս ի կուսէն, ողորմեցար, բարձեր զմեզ աշխարհի եւ արդ ընկալ զաղաչանս մեր։ Սուրբդ որ նստիս ընդ աջմէ Հօր, ողորմեաց մեզ։ Զի Դու միայն սուրբ, Դու միայն բարձրեալ ես, Դու միայն Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս։

⁶⁴ Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն Հայոց Ազօթամատոյցին, էջ 206։

⁶⁵ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., էջ 553։

⁶⁶ «Փառք ի բարձունս...» օրհներգության բնագիրը եւ Ս. Գրիգոր Տաթեւացու «Գիրք հարցմանց»-ում առկա բաժանումներն ըստ Նիկիայի (325 թ.), Կ. Պոլսի (381 թ.) եւ Եփեսոսի (431 թ.) տիեզերածողովներում կատարված հավելումների։

Կ. Պոլսի տիեզերածոդով (381 թ.)

Տէր եւ Հոգիդ Սուրբ որ ի փառս Աստուած ընդ Հօր. ամէն: Եւ յամենայն ժամ օրհնեմք զՔեզ Տէր եւ գովեմք զանուն սուրբ Քո յաւիտեան եւ յաւիտեանս յաւիտենից: Արժանի արա՛, Տէր, զօրս զայս խաղաղութեամբ եւ առանց մեղաց պահեա զմեզ: Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած հարցն մերոց. գովեալ եւ փառաւորեալ է անուն սուրբ Քո յաւիտեանս. ամէն: Օրհնեալ Տէր, ուսո՛ր ինձ զարդարութիւնս Քո: Օրհնեալ Տէր, ուսո՛ր ինձ զարդարութիւնս Քո: Օրհնեալ Տէր, ուսո՛ր ինձ զարդարութիւնս Քո:

Եփեսոսի տիեզերածոդով (431 թ.)

Տէր ապաւէն եղեր մեր յազգէ յազգ: Ես աղաչեմ, Տէր, ողորմեա՛ ինձ եւ բժշկեա՛ զանձն իմ, ես մեղայ Քեզ: Յոյց մեզ Տէր զողորմութիւնս Քո, եւ զփրկութիւնս Քո տո՛ւր մեզ: Տէր, ողորմութիւն Քո յաւիտեան, զգործս ձեռաց Քոց մի անտես առներ: Տէր իմ, զՔեզ ապաւէն ինձ արարի, ուսո՛ր ինձ առնել զկամս Քո, զի Դու ես Աստուած իմ: Ի Քէն է, Տէր, աղբիւր կենդանութեան եւ լուսով երեսաց Քոց տեսանեմք զլոյս: Ծագեա՛ զողորմութիւնս Քո, որք ճանաչեն զՔեզ Տէր:

РЕЗЮМЕ

«Жамагирк» (Часослов) – это книга, ежедневно используемая в богослужениях Армянской Апостольской Церкви, которая прошла довольно долгий путь формирования, пока не обрела свой окончательный (сегодняшний) вид, после корректировки Товмы Мецопеци в XV веке.

Святой Григорий Просветитель, который воспитывался и был рукоположен в Кесарии, положил начало армянским церковным богослужениям, на основе ряда греческих церковных ритуалов и написанных им молитв и обрядов. После создания письменности, свв. Саак Партев и Месроп Маштоц в значительной степени регламентировали армянские церковные обряды, вместе с письменностью создав также «Жамагирк» (Часослов).

Католикосы Армянской Апостольской Церкви свв. Саак Партев, Гют Араезаци и Ованнес Мандакуни заняли особое место не только в процессе формирования «Жамагирка», канонизируя и редактируя его, но и в написании проповедей, молитв, молебнов и церковных песнопений, которыми обогатили по сей день совершаемые богослужения ААЦ. По своему содержанию «Жамагирк»

стал еще более обогащенным молитвами и песнопениями других церковных авторов. В это время в «Жамагирк» вошла молитва «Святые Боже», написанная Иосифом Аримафейским, который жил во времена Иисуса Христа, и прилагаемая к ней молитва «Прославленная», приписываемая одному из 12 апостолов Иисуса Христа – апостолу Фоме, а также ряд других бесценных молитв.

SUMMARY

“Book of Hours” is used in the daily worship services of the Armenian Church and has undergone a great deal of evolution, only reaching its final form in the 15th century with the emendations of Tovma of Metsop.

St. Gregory the Illuminator, having been educated and ordained in Caesarea, brought a number of Greek rites to Armenia. Further, by writing prayers and rites, he laid the foundation for distinct Armenian ceremonies. After the creation of the Armenian alphabet, Catholicos St. Sahak the Parthian and St. Mesrop Mashtots substantially regulated the rituals of the Armenian Apostolic Church by creating the “Book of Hours”.

Catholicos St. Sahak the Parthian, St. Gyut of Arahez and St. Hovhannes Mandakouni all had their own unique roles in the creation of the “Book of Hours”. They not only compiled the book by canonizing and editing it, but also enriched it with sermons, prayers, church services and hymns they had authored.

Since its creation, the “Book of Hours” has been enriched with prayers and hymns of many church authors. For example, “Trisagion” written by Joseph of Arimathea (who lived in the time of Jesus Christ), the prayer “Glorious” ascribed to Apostle Thomas (one of Christ’s twelve apostles), as well as a number of other invaluable prayers have been included in the “Book of Hours”.

